REVISTA APARE SUB AUSPICIILE ACADEMIEI ROMÂNE

limba ROMÂNĂ

Revistă de știință și cultură

Nr. 3 (239) 2017
CHIȘINĂU

limba ROMÂNĂ

Apare la Chişinău din 1991 ISSN 0235-9111

Pentru corespondenţă:
Ap. 226, bd. Ştefan cel Mare nr. 64,
Chişinău, 2001, Republica Moldova. Tel.: 23 84 58, 23 87 03
e-mail: limbaromanachisinau@gmail.com
pagina web: www.limbaromana.md

SUMAR

Vlad MISCHEVCA

Fanarioţii între război şi pace

Vl. M. (Miscăuca) – dr., cercet. şt. coord. la Institutul de Istorie al AŞM, conf. cercet. (Associate professor, Ph.D.). Membru al Comisiei Naţionale de Heraldică (din 1995). Domenii de competenţă: istoria relaţiilor internaţionale din sud-estul Europei (sec. XVIII – încep. sec. XIX), genealogia domnilor fanarioţi, vexilologie heraldică, raporturi istorice moldo-elene (în special, cu Sf. Munte Athos). Semnează 13 monografii, publicate la Chişinău, Bucureşti, Iaşi, Atena, Salonic.

Secolul al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea reprezintă pentru istoria relațiilor internaționale din acest colț al Europei locuit de români o perioadă deosebit de complexă, cu distincte implicații politico-militaro-diplomatice în viața Principatelor. Alexandru Vlahuță definește domniile fanariote drept „întunecosul șir al domnilor fanarioți, început cu Nicolae Mavrocodat la 1711 în Moldova, și la 1716 în Muntenia." „Voievozii, supuși credincioși ai pa-

In the Phanariotes epoch (1711-1821), the Greek Phanariotes dominated the political system of the Romanian Principalities; the reign institution was extremely unstable, showing high mobility for changing or switching rulers on the throne of Moldova or of Wallachia. There were 32 periods of reign, which succeeded for a generally quite short term (one or two years), of the representatives of 11 major family clans in Constantinople: Callimachi, Caragea, Hangerli, Ghica, Mavrocordat, Mavrogheni, Moruzi, Racoviță, Ruset (Rosetti), Suțu, Ypsilanti. Romanian Principalities under Phanariotes rules (humble slaves of the Sultan in Istanbul, but powerful sovereigns in Wallachia and Moldova) will became, in the late XVIIIth century – beginning of the XIXth century – during a fascinating epoch, which prepared the transition to Romanian modernity – subjects of territorial dispute and *buffer-states* between the great neighboring powers. And the destiny, as well as the political career of important Phanariotes rulers (Alexander and Constantine Ypsilanti, Manole Giani Rosetti, Alexander II Mavrocordat, etc.), which were involved in the Russo-Austrian-Ottoman politico-military disputes, has ended, finally, with their emigration to the Russian or the Habsburg Empire.

dișahului, nu mai însemnau nimic. Boierii erau dezbinați: unii trăgeau spre nemți, alții spre ruși, din ce în ce mai puțini spre turci, spre care tot mai lacome se-ntindeau peste noi brațele muscalului. Și leșii ne săpau. Tătarii ne prădau mereu; și oaste nu mai aveam, și nici un viteaz nu se mai ridica să ne apere. Ne apărau doar munții – cetatea neatârnării noastre."[1]

Totuși avem în vedere că „epocile sociale" nu încep și nu sfârșesc la date fixe; periodizarea istoriei pe „epoci" nu este decât o modalitate de a marca existența, tipologic deosebită, a unor „structuri sociale", care se succed în timp prin lente și lungi procese sociale de destructurări și restructurări, ele putând fi marcate prin câteva „evenimente" singulare, care, măcar din punct de vedere didactic, pot fi socotite „pietre de hotar", mai curând simbolice decât reale. Ceea ce constituie miezul crizei sociale caracterizând această epocă *fanariotă* „derivă din începutul decadenței Imperiului otoman, sub presiunea imperiilor înconjurătoare, la care se adaugă însă și puterile occidentale aflate în plină ascensiune capitalistă, dornice să-și deschidă și în Orient piețele lor de desfacere, prinse de altfel ele înșile în rivalități conflictuale cu privire la rezolvarea *chestiunii orientale*"[2]. Cum bine a punctat istoricul român Henri H. Stahl: „Pentru a face față problemei, Imperiul turcesc, voind să evite „trădările" domnitorilor români, au recurs la înlocuirea lor prin „funcționari" aleși dintre „grecii" din cartierul Fanarului, rezervat acestor străini, stând de multă vreme în legătură cu comerțul Levantului, folosiți fiind și ca agenți diplomatici ai turcilor. Îndeobște oameni de înaltă cultură, atât orientală cât și occidentală, numiți cu titlu temporar în calitate de „gospodari" ai țărilor românești, aveau prea puțin interesul de a cerceta și cunoaște marile probleme ale țărilor de a căror soartă erau răspunzători. Sarcina lor era de a sluji interesele Imperiului otoman atât din punct de vedere diplomatic, cât și pentru a asigura în țară liniștea publică, plata regulată a haraciului și executarea muncilor cerute de nevoile armatei turcești aflate în continue războaie"[3]. Totodată, în ciuda caracterului discontinuu al regimului, fanarioții erau intermediari ai culturii moderne, ai iluminismului francez.[4]

Această perioadă, fiind pentru Țările Române, de fapt, un *veac al decăderii lor statale*, s-a înscris, totodată, în analele istoriei și ca o epocă când „Principatele Române intră ferm și ireversibil în sistemul... politic continental". În cadrul sistemului politic european Principatele

promovau, în fond, o politică „oficioasă, și nu oficială”, care, în pofida esenței sale știrbite și tăinuite, rămânea a fi, precum au observat și contemporanii, „o politică activă, proprie, disimulată, modestă, dar hotărâtă, abilă, consecventă”[5].

Cu toate că în istoriografie *epoca fanariotă*[6] a fost caracterizată prin fenomenul înăspririi „controlului” otoman asupra Țărilor Române, care se manifesta atât în plan politic (reducerea semnificativă a relațiilor externe și, mai ales, numirea exclusivă a domnitorilor de către Poarta Otomană), cât și în plan economic (creșterea obligațiilor material-financiare oficiale, dar și a celor neoficiale), această epocă a fost marcată și de realizări (reforme) în domeniile social, cultural și al evoluției mentalităților[7]. Secolul XVIII, fiind, în general, *veacul Luminilor* – unii fanarioți (C. Mavrocordat, Al. Ypsilanti ș. a.) contribuind la modernizarea Principatelor Române.[8] Precum a remarcat acad. Ioan-Aurel Pop: „Lumea noastră nu este de graniță, ci de interferență! Ea nu desparte, ci unește, iar fanarioții – deși ne vine mai greu să credem azi – au pus o piatră de temelie la această acțiune de apropiere a celor două jumătăți ale continentului”[9].

În *epoca Fanarului,* când grecii fanarioți au dominat sistemul politic în Țările Române, instituția domniei a fost foarte instabilă, demonstrând o mobilitate extremă în sensul schimbării dese sau al pendulării voievozilor din scaunul domnesc al Moldovei sau cel al Țării Românești. S-au perindat 32 de domnii, în general, destul de scurte (de unul sau cel mult doi ani), ale reprezentanților celor 11 mari clanuri familiale din Constantinopol: *Callimachi, Caragea, Hangerli, Ghica, Mavrocordat, Mavrogheni, Moruzi, Racoviță, Ruset (Rosetti), Suțu, Ypsilanti.*[10]

Astfel, în răstimpul unui secol au existat nu mai puțin de 40 de domnii în Valahia și 36 în Moldova. Iar otomanii fixaseră, practic, durata unei domnii la trei ani, pentru înnoirea căreia trebuia plătită o sumă importantă numită *mucarer,* pe lângă *mucarerul mic,* care se plătea în fiecare an. La acestea se adaugă *peșcheșurile* oficiale, al căror număr și cuantum a crescut considerabil.

Ca noi forme de manifestări restrictive în epoca turco-fanariotă se prezintă abrogarea dreptului Principatelor Române de a întreține legături diplomatice cu alte state, desființarea oștirii pământene, întări-

rea monopolului otoman asupra exportului produselor economice și desconsiderarea inviolabilității teritoriului celor două Țări Române în virtutea vechilor privilegii acordate inițial de către Imperiul otoman. Domnii fanarioți de la Iași și București erau echivalați în protocolul otoman *pașalelor* cu două tuiuri, coroana fiind înlocuită de „kuka".

Secolul al XVIII-lea nu se prezintă unitar din punct de vedere al presiunii economice otomane asupra Țărilor Române, fiind divizat de anul 1774, după care s-a resimțit mai acut impactul factorului fanariot, pe fundalul agravării situației socioeconomice și prin imixtiunile Porții în activitatea domnilor greci și a integrității teritoriale a Principatelor de la Nord de Dunăre. Această perioadă din istoria Moldovei și Țării Românești, numită tradițional în istoriografie – „fanariotă", se caracterizează printr-o subordonare și mai pronunțată a activității politice a domnilor intereselor Porții.

Și totuși, după cum apreciază un șir de istorici contemporani (Bogdan Murgescu, Demir Dragnev ș. a.), perioada aceasta n-a fost o *cezură* în istoria Principatelor Române, ele păstrându-și statutul politico-juridic de state vasale neîncorporate în Imperiul otoman.[11] „Povara fiscală medie nu a crescut semnificativ și durabil în secolele XVII-XVIII".[12] Astfel, societatea românească, odată cu instaurarea domniilor fanariote, a cunoscut o evoluție lentă, nefiind supusă unui regim impus la o dată precisă (1711/1716), deoarece nu a fost instaurat un nou regim politico-juridic, numit în istoriografie „turco-fanariot" sau „fanariot". „Toate componentele dependenței Principatelor Române de Poartă se regăsesc și în perioada precedentă."[13] O „anticipare a regimului fanariot" din secolul al XVIII-lea și definită de către Florin Constantiniu drept un „experiment protofanariot" a fost considerată perioada anilor 1673-1685 (în Moldova) și 1673-1678 (în Țara Românească), când grecii din familiile Cantacuzino, Ruset și Duca (bucurându-se de încrederea Porții) au fost numiți la cârma Țărilor Române.[14]

Cum bine a remarcat Claudiu Victor Turcitu, explicând concepția autorității de stat otomane, ce a stat la baza numirii domnilor în cele două Țări Românești: a prevalat noțiunea de comunitate de aceeași confesiune religioasă (*Millet*), și nu cea etnică. Astfel, *Rum Milleti* (comunitatea ortodoxă) a Imperiului otoman îngloba deopotrivă români, greci, dar și alte etnii de confesiune ortodoxă din cadrul imperiului, fiind extinsă însăși semnificația noțiunii de „grec" la cea de „ortodox".[15]

Totodată, așa-zisul *secol fanariot* (1711-1821) poate fi numit „secolul reformelor", întrucât de-a lungul a peste o sută de ani toate sectoarele vieții sociale – fiscalitate, relații agrare, administrație, justiție, biserică și cultură – au făcut obiectul unei ample restructurări, vizând, în ultimă instanță, instaurarea ordinii și modernizarea Principatelor Române. Nu în zădar Nicolae Iorga și-a intitulat sugestiv volumul VII al operei sale „Istoria Românilor" – *„Reformatorii"*.[16]

Grecii Fanarului, familiarizați cu ideile iluministe ale Occidentului, au fost ei înșiși oameni instruiți, care s-au înconjurat cu cărturari de seamă ai timpului. Instituția otomană, care le conferea statutul de privilegiați (cel de dragomani și domni în Principatele Române) și de cei mai bogați demnitari ai Porții Otomane, îi făcea, totodată, să fie „captivi ai sistemului".[17] Fanarioții cochetau cu ideea originii lor din aristocrația bizantină, pentru a-și legitima autoritatea, nicidecum pentru a contesta instituția care îi promova.[18]

Încercările de a revigora cultura bizantină în teritoriile aflate sub dominația otomană au fost semnificative. Cu toate acestea, deși cercurile aristocratice ale Fanarului au avut acces la gândirea occidentală, sursa lor de inspirație a fost inițial Rusia, ca stat creștin ortodox. Ascensiunea Rusiei ca o putere politică majoră în secolul al XVIII-lea a dat credibilitate în ceea ce privește speranțele pentru un Imperiu bizantin resuscitat, iar unii fanarioți, fiind creștini ortodocși devotați, considerau Biserica Ortodoxă ca păstrătoarea religiei tradiționale, culturii și limbii. Prin urmare, speranța lor a fost crearea unui stat ortodox multinațional, vorbitor de limbă greacă, sub conducerea Rusiei. Abia după Războiul ruso-turc din 1768-1774, care le-a spulberat fanarioților această speranță, ei întorc privirea spre Vest, în special către Franța. Astfel, raționalismul francez a exercitat o mare influență asupra grecilor din cadrul Imperiului otoman, culminând cu Războiul de Independență din Grecia în 1821.[19] Iar odată cu expansiunea marilor puteri și escaladarea războaielor ruso-austro-turce, Poarta avea nevoie din ce în ce mai stringent de asemenea supuși loiali precum erau grecii din Fanar, care să negocieze tratativele de pace și să slujească competent în serviciul diplomatic al imperiului, aceștia fiind promovați în cele trei demnități importante în administrația otomană: *Mare dragoman, Mare dragoman al flotei* și *Domn* al unui din Principatele Române.

Tratatul de pace, care a pus sfârșit Războiului ruso-turc din 1768-1774, a fost încheiat la Kuciuk-Kainargi (pe teritoriul Bulgariei), într-o zi de joi, pe 10 (21) iulie 1774. Apărarea și lărgirea drepturilor popoarelor creștine *supuse* sau *vasale* Porții au fost expuse în articolele: 7, 16, 17, 23 și 25. Articolul 16 din tratat prevedea limitarea tributului Principatelor plătit Porții, amnistierea locuitorilor, care au participat la război de partea Rusiei și scutirea lor de impozite timp de doi ani, restituirea pământurilor transformate în raiale ș. a.[20]

În această ordine de idei, *anul 1774* este considerat drept începutul unor schimbări calitative în raporturile Principatelor Române cu Sublima Poarta, favorizând creșterea rolului acestora pe arena internațională. Totodată, otomanii acceptase dreptul Rusiei victorioase de a se prezenta în calitate de *putere protectoare*.

Domnii fanarioți, la fel ca și domnii pământeni, dispuneau de agenți diplomatici la Poartă (*capuchehăi*) și beneficiau de aceleași forme de ceremonial.[21] Marile puteri europene urmăreau să profite de regresul în care se afla potențialul Imperiului otoman, ceea ce oferea în unele împrejurări și Principatelor posibilitatea recuceririi anumitor prerogative smulse cu forța de către Poartă. La insistența diplomatică a boierilor, Rusia a prevăzut, în *articolul 16* al tratatului, reconfirmarea vechilor privilegii, făcându-se astfel o știrbire esențială a aservirii Principatelor de către Poartă:

„9) A permite domnitorilor celor două Principate, al Țării Românești și al Moldovei, de a avea fiecare pentru sine, pe lângă Sublima Poartă, însărcinați cu afaceri, dintre creștinii de rit grecesc, care vor veghea asupra treburilor privitoare la sus amintitele Principate și vor fi tratați de Poartă cu bunăvoință în pofida micii lor importanțe, vor fi considerați persoane care beneficiază de dreptul ginților și în consecință vor fi ocrotiți de orice violență. 10) Sublima Poartă consimte de asemenea că, după cum o vor putea cere condițiile în care se găsesc aceste două Principate, miniștrii Curții Imperiale a Rusiei rezidenți pe lângă ea să poată vorbi în favoarea acestora și promite să aibă față de aceste intervenții considerația cuvenită puterilor prietene și respectabile."[22]

Îngăduirea din partea otomanilor ca domnitorii Principatelor Române „să aibă pe lângă ei un însărcinat cu afaceri, ales dintre creștinii co-

munităţii greceşti, care vor veghea asupra treburilor privind numitele Principate" legifera statutul internaţional al fanarioţilor în calitatea lor de diplomaţi nu doar ai Porţii, ci şi ai Curţilor de la Iaşi şi Bucureşti. Stipularea clauzei date urma să contribuie la consolidarea sistemului tradiţional de reprezentare diplomatică prin *capuchehăi*. Acceptarea însă de către Poarta Otomană a dreptului Rusiei de a „vorbi în favoarea lor (Principatelor – *n.n.*) şi făgăduinţa de a-i asculta (pe plenipotenţiarii Rusiei – *n.n.*) cu toată consideraţia ce se cuvine unei puteri prietene şi respectate"[23] a generat premise pentru instaurarea în Principate a „protecţiei" duble a ambelor puteri.

A.D. Xenopol menţionase că „prin acest tratat, dobândit atât prin izbânzile armatelor moscovite, cât şi prin corupţia celor însărcinaţi din partea Turciei pentru încheierea lui, împărăţia otomană primea o lovitură din care nu se mai putea ridica"[24]. Prin semnarea acestui tratat, factorul extern, îndeosebi cel *„rusesc"*, devine un vector permanent în toate problemele care făceau obiectul raporturilor dintre Poarta Otomană şi Principate. Dreptul de protecţie al Rusiei va prilejui agravarea şi permanentizarea situaţiei Principatelor ca obiect de litigiu ruso-turc, în care amestecul celorlalte puteri va evolua odată cu agravarea *„problemei orientale"*, în cadrul căreia se va recunoaşte *„chestiunea română"* ca problemă internaţională[25]. Dar, de acest drept ţarismul a profitat doar atunci când circumstanţele internaţionale erau favorabile Rusiei. Văzând cum se împarte Polonia şi alertaţi de acest exemplu alarmant, boierii moldoveni subliniau într-un memoriu din 27 iulie / 7 august 1775, adresat ambasadorului extraordinar şi plenipotenţiar al Rusiei la Constantinopol N. V. Repnin: „Poarta e obligată (*6to*: „La Porte est obligée ...") să ne menţină toate drepturile şi privilegiile noastre şi să ne conserve libertatea şi patria noastră în virtutea tratatului (de la Kuciuk-Kainargi – *n.n.*), fără cea mai mică dezmembrare, astfel cum este în mod expres enunţat la fel în ultimul tratat"[26].

Or, la puţin timp după încheierea tratatului de la Kuciuk-Kainargi, Rusia, având o atitudine echivocă, nu s-a hotărât să intervină împotriva anexării părţii de nord a Moldovei (*Bucovinei*) de către Habsburgi. Memoria istoriei a reţinut doar figura tragică a principelui *rusofil* Grigore al III-lea Ghica[27], care, solicitând în cele din urmă, însă fără niciun

rezultat, excluderea din teritoriul cedat a Sucevei, fosta capitală a Moldovei[28], la 1777 a plătit cu capul implicarea sa în politica marilor puteri, din motive rămase încă obscure (iar povestea că nu a acceptat răpirea Bucovinei rămâne o legendă elogioasă)[29].

Ulterior, printr-un șir de convenții încheiate de cele două mari puteri, Poarta a reconfirmat prevederile tratatului de la Kuciuk-Kainargi, *convenția explicativă* de la Ainalî Kavak (10.03.1779), *senedul* din 1783, *hatișeriful* din 1784, *firmanele* din 1791 și 1792 și *hatișerifurile* din 1802, 1806 etc. Victoriile obținute în războaiele ruso-turce din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea i-au permis Rusiei să obțină controlul temporar asupra cârmuirii civile din Principate și să obțină concesii majore din partea Porții Otomane. În asemenea condiții Rusia „avea (în Principate – *n.n.*) un dublu avantaj: putere fără responsabilitatea guvernării poporului", fiindcă orice s-ar fi întâmplat în acest teritoriu vinovată era Poarta Otomană, care „deținea suveranitatea teoretică asupra regiunii"[30]. După încorporarea Crimeii (1783), politica orientală a țarismului s-a reactivat evident în „problema Moldovei și Valahiei"[31].

Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea Principatele Române au intrat pronunțat în vizorul politicii orientale și a intereselor marilor puteri europene, îndeosebi a Rusiei imperiale. Reorientarea priorităților politicii externe ruse de la nord la sud cu subordonarea, în ierarhia priorităților geopolitice, a problemei polone celei orientale[32] au modificat esențial poziționarea Principatelor ca factor geopolitic important în confruntările politico-diplomatice și militare ale Porții Otomane cu puterile europene limitrofe, în formarea și evoluția problemei orientale, precum și a situației geopolitice regionale. Politica Ecaterinei a II[33] de „armonizare" a relațiilor cu Prusia și Austria și de „dominare indirectă" în Polonia urmărea scopul să pună în siguranță flancul de vest al Rusiei în contextul pregătirii unei expansiuni vaste în direcția Mării Negre și a Balcanilor: anexarea peninsulei Crimeea și a spațiului din stânga Nistrului, înaintarea spre Principatele Moldova și Valahia, Balcani și Constantinopol cu ieșire, prin Bosfor și Dardanele, în Marea Mediterană[34].

La intersecția anilor '60-'70 ai secolului al XVIII-lea, în perioada Războiului ruso-turc din anii 1768-1774, pentru prima dată apare, în contextul pregătirilor primei partajări a Poloniei, un proiect diplomatic

rusesc ce viza Țara Moldovei și Țara Românească, care sunt consemnate ca eventuale *obiecte de schimb*. Pe parcursul elaborării proiectelor de pacificare a diferitor grupări ale șleahtei poloneze și de atragere a acestora de partea Rusiei, în toamna anului 1769 este formulată ideea cesiunii Moldovei și Valahiei, *după ocuparea lor de către armata rusă* (evidențierea ne aparține), Regatului Polon[35]. În urma înglobării în sfera intereselor politice ale imperiilor vecine, dar și ale celor occidentale, Principatele au devenit nu doar obiecte ale pretențiilor teritoriale ale acestora, dar și piese de schimb la masa negocierilor diplomatice, fiind privite în acest sens ca mijloc de satisfacere, din contul Principatelor, a propriilor interese și proiecte. Iar, prin afirmarea Rusiei ortodoxe ca o mare putere în sistemul statelor europene, s-a proiectat și speranța grecilor în Imperiul rus, văzut drept cea de a „Treia Romă". Această forță politică a devenit, pe parcursul secolului al XVIII-lea, o orientare ideologică determinantă în viața elitelor elene.[36]

Principatele Române sub domniile fanariote (umili robi ai sultanului la Constantinopol (*Istanbul*), suverani atotputernici în Valahia și Moldova) devin către sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, într-o epocă fascinantă, ce a pregătit trecerea la modernitatea românească – obiecte de dispută teritorială și state *tampon* între marile puteri vecine. Iar destinele și carierele politice ale unor importanți domni fanarioți (Alexandru și Constantin Ypsilanti, Manole Giani Rosetti, Alexandru II Mavrocordat ș. a.), care s-au implicat în disputele politico-militare ruso-austro-otomane, s-au încheiat, într-un final (nici pe departe de a fi cel scontat), prin emigrarea acestora (uneori temporară, dar, de cele mai multe ori definitivă) în Imperiul rus sau în cel habsburgic.

De remarcat că fenomenul emigrării politice în istoria Țărilor Române include un șir de personaje marcante, mai mult sau mai puțin cunoscute, despre care suntem de părerea că s-a scris încă insuficient în istoriografia noastră (ca excepție de abordare istoriografică ne poate servi, în primul rând, dinastia *Cantemireștilor*)[37], fapt ce ne face să credem că recenta noastră lucrare, consacrată domnilor fanarioți care au emigrat din principatele române, va impulsiona și va completa cercetarea acestui important fenomen politico-social, în contextul cunoașteri vieții și activității politice a domnilor fanarioți[38].

Note

[1] Alexandru Vlahuță, *Din trecutul nostru. România pitorească: proză*. („Sub fanarioți"), Editura Litera, Chișinău–București, 2001, p. 183, 190.
[2] Henri H. Stahl, [*Penseurs et courants d'histoire sociale roumaine. Les problèmes des Pays Roumains dans la "crise orientale"*] http://ebooks.unibuc.ro/Sociologie/henri/3.htm.
[3] Henri H. Stahl, *Gânditori și curente de istorie socială românească. Problemele Țărilor Române în „criza orientală"*. În: http://ebooks.unibuc.ro/Sociologie/henri/3.htm.
[4] Violeta-Anca Epure, *La societe roumaine a la limite des XVIII-eme – XIX-eme siecles. Contacts et images françaises.* În: *Codrul Cosminului,* XVI, 2010, no. 2, p. 50.
[5] Gabriel Bădărău, *Natura și conținutul raporturilor politice româno-habsburgice, 1683-1775*. În: *Românii în istoria universală*, vol. II / 1, Iași, 1987, p. 244 [Memorie Del Maresciallo Conte Federico Veterani, Dall'Anno 1683. Sino All' Anno 1694. Concernenti L'Operazioni Militari Da Lui Fatte In Ungaria, E Provincie Adiacenti Con Diversi Documenti, Spettanti Alle Sudette Memorie Ora La Prima Volta Pubblicate. Vienna; Lipsia: 1771].
[6] Despre termenul „fanariot", de când există acest cuvânt în dicționare – vezi: J. Bouchard, *Depuis quand existe le terme „Phanriote"*. În: εισήγηση στη συνάντηση εργασίας Normative knowledge in the age of the Greek hominess novi in the Ottoman Empire (30/11/2012 – 01/12/2012), Berlin, http://www.sfb-episteme.de/_media/Veranstaltungsmaterlialien/C06/Workshop_Regelwissen/Bouchard.pdf?1370250215 (accesat 2.02.2017)
[7] Mihai Țipău, *Domnii fanarioți în Țările Române (1711-1821),* Editura Omonia, București, 2004, p. 7.
[8] Demir Dragnev, *Țara Moldovei în epoca luminilor*, Editura Civitas, Chișinău, 1999, p. 66-67.
[9] Epaminonda I. Stamatiade, *Biografiile marilor dragomani (interpreți) greci din Imperiul otoman.* Traducere din limba greacă și prefață de C. Erbiceanu / Cuvânt de prețuire de I.-A. Pop. Ediție îngrijită de R. Baconsky și A. Pelea, Editura Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2016, p. 11.
[10] D. S. Soutzo, *Les familles princières grecques de Valachie et de Moldavie*. În: Symposium. L'époque Phanariote, Institutul de Studii Balcanice, Salonic, 1974, p. 237; Sturdza M.-D., *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople,* Paris, 1983, p. 151.
[11] B. Murgescu, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010),* Editura Polirom, Iași, 2010,

p. 36, 53; D. Dragnev, *Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în Țările Române,* Editura Cartdidact, Chișinău, 2012, p. 182.

[12] B. Murgescu, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)...,* p. 56; B. Murgescu, *Țările Române între Imperiul otoman și Europa creștină,* Editura Polirom, Iași, 2012, p. 59.

[13] D. Dragnev, *Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie în Țările Române,* Editura Cartdidact, Chișinău, 2012, p. 185; Cf.: N. Panou, *Greek-Romanian Symbiotic Patterns in the Early Modern Period: History, Mentalities, Institutions.* În: *Historical Review,* vol. 3 (2003), p. 71-110, vol. 4 (2004), p. 59-104.

[14] Fl. Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român,* ed. a IV-a, București, 2011, p. 161.

[15] Cl. V. Turcitu, *Istorie în documente. Mavrocordații (1711-1786).* Arhivele Naționale ale României & DAR Development Association, București, 2015, p. 13.

[16] N. Iorga, *Istoria Românilor,* vol. VII, *Reformatorii,* ed. a II-a, Editura Enciclopedică, București, 2015.

[17] P. Al. Papachristou, *The Three Faces of the Phanariots: an Inquiry into the Role and Motivations of Greek Nationality under Ottoman Rule (1683-1821),* Unpublished Master Thesis, Simon Fraser University, 1992, p. 13.

[18] Ștefan Petrescu, *Migrațiune și ortodoxie în Europa de Sud-Est de la „destrămarea" societății fanariote la constituirea comunităților grecești în prima jumătate a secolului al XIX-lea,* Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2013, p. 35.

[19] P. Al. Papachristou, *The Three Faces of the Phanariots...,* p. 124-130; George G. Arnakis, *The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism,* In: *The Balkans in Transition: essays on the development of Balkan life and politics since the eighteenth century,* ed. Charles Jelavich. University of California Press, Berkeley, 1963, 115-144.

[20] Pentru textul integral al tratatului de pace ruso-otoman de la Kűçűk Kaynarca (10/21 iulie 1774). Vezi: Дружинина Е.И., *Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. Его подготовка и заключение.* Москва, 1955, с. 349-360; Дружинина Е.И., *200-летие Кючук-Кайнарджийского мира.* În: *Etudes Balkaniques,* 1975. Nr. 2; Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman,* vol. I (1300-1789), Paris-Leipzig-Neuchâtel, 1897, p.237-245; *Acte și documente relative la istoria renascerei României,* Editori: D. A. Sturdza, C. Colescu-Vartic, vol. I, București, 1900, p. 125-139.

[21] Vezi: Aurel H. Golimas, *Despre capuchehăile Moldovei și poruncile Porții către Moldova până la 1829: contribuții la cunoașterea raporturilor de drept dintre Moldova și Turci.* Tipografia Ligii Culturale, Iași, 1943, p. 1-107.

[22] Adrian Tertecel, *Tratatul de pace ruso-otoman de la Kűçűk Kaynarca (1774).* În: „Revista română de studii euroasiatice", Anul I, nr. 1, Constanța, 2005, p. 187.

[23] I. Ionașcu, P. Bărbulescu, Gh. Gheorghe, *Relațiile internaționale ale României în documente (1638-1900),* p. 230.

[24] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană,* ed. III-a, vol. IX, p. 140.

[25] L. Boicu, *Geneza chestiunii române ca problemă internațională,* Iași, 1975, p. 41.

[26] Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privind istoria României,* serie nouă, vol. I, București, 1962, p. 102.

[27] Grigore III Ghica (1724–1777), mare dragoman al Porții (1758–1764), domn al Moldovei (1764, martie – 1767, februarie; 1774, octombrie – 1777, octombrie) și al Țării Românești (1768, octombrie – 1769 noiembrie). Vezi: Țipău M., *Domnii fanarioți în*

Țările Române, 1711-1821. Mică enciclopedie / Pref. prof., dr. P. M. Kitromilides, Editura Omonia, Bucureşti, 2004, p. 75-78; *Domnii Țării Moldovei*, p. 254-259.

[28] Vl. Tcaci, *Grigore III Ghica*, In: *Domnii Țării Moldovei. Studii.* Volum editat de D. Dragnev, Editura Civitas, Chișinău, 2005, p. 254-259.

[29] R. W. Seton-Watson, *O istorie a românilor. Din perioada romană până la desăvârşirea unității naționale.* Traducere, introducere şi note explicative de C. Ardeleanu, Brăila, 2009, p. 126.

[30] G. F. Jewsbury, *Anexarea Basarabiei la Rusia: 1774-1828. Studiu asupra expansiunii imperiale*, Editura Polirom, Iași, 2003, p. 31.

[31] Г. С. Гросул, *Дунайские княжества в политике России (1774-1806)*, Штиинца, Кишинев, 1975, с. 82, 84.

[32] П. В. Стегний, *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772, 1793, 1795*. М., 2002, с. 87, 136.

[33] Ecaterina a II-a, născută Sophie Augusta Fredericka de Anhalt-Zerbst, (1729–1796), împărăteasa Imperiului rus (1762 –1796). În plan extern în perioada domniei Ecaterinei a II-a la Imperiul rus au fost anexate teritoriile la nord de Marea Neagră (în urma războaielor ruso-turce din 1768–1774 și 1787–1791), Crimeea (1783); instaurat protectoratul Rusiei asupra Georgiei de Est (1783); efectuată partajarea Regatului Polonez (1772, 1793, 1795). Vezi: Henri Troyat, *Ecaterina cea Mare.* Ed. a II-a. Prefață de Șerban Papacostea, București: Corint, 2015, 540 p.

[34] П. В. Стегний, *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772, 1793, 1795*. М., 2002, с. 131.

[35] П. В. Стегний, *Idem*, p. 122.

[36] P. M. Kitromilides, *Iluminismul neoelen. Ideile politice și sociale*, / Trad. din l. greacă de Olga Cicanci. Editura Omonia, București, 2005, p. 152-153.

[37] Cf.: *Neamul Cantemireștilor. Bibliografie.* / Coord. Andrei Eșanu. Alcăt.: Andrei Eșanu, Igor Cereteu, Valentina Eșanu, Dinu Poștarencu, Maria Poștarencu, Editura Pontos, Chișinău, 2010, p. 388; http://cantemir.asm.md/dimitrie/bibliografie (ultima accesare: 5.03.2017).

[38] Vlad Mischevca, *Domni fanarioți din Principatele Române – emigranți politici (Sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea): Alexandru Ypsilanti & Emanuel Giani-Rosetti & Alexandru II Mavrocordat (Firaris) & Constantin Ypsilanti.* – Chișinău: S. n., 2017, (Tipogr. „Iunie-Prim”), 248 p.